

סוגיות קניין חליפין

(מה, ב - מז, ב)

המקורות במשנה לדיני קניין חליפין

במשנה (מד, א): כל המטלטלים קונין זה את זה.

רש"י מפרש:

בין בתורת חליפין, שהחליף אלו באלו, כיון שמשך האחד - קנה חבירו את שלו.

בין בתורת דמים: 'בכמה תתן לי את שלך?' - 'בכך וכך', וזה חוזר ואומר לו: 'בכמה תתן לי שלך?' - 'בכך וכך', ונתרצו, ומשך האחד - נתקיימו הדברים.

רש"י מגדיר שני סוגי קניינים, שאין ביניהם הבדל בפעולת הקניין, אלא ברקע לעשייתה - אם היה שיח בנוגע לשווי החפצים הנקנים או לא. רש"י מגדיר שהראשון נקרא 'חליפין' והשני נקרא 'דמים'.

משנתנו עוסקת כולה בקניין 'דמים'. רש"י רק מעיר שישנו משפט אחד במשנה שניתן להתפרש גם ביחס לקניין חליפין. הדין שמייחד את קניין חליפין לעומת קניין דמים שבמשנתנו הוא שקניין זה מתקיים בשלימות כלפי שני הצדדים, עד כדי כך שלא רק שאין אחד הצדדים יכול לחזור בו לאחר ביצוע הפעולה, אלא שהעברת הבעלות חלה באופן מלא על החפצים הנקנים כולל אחריות מלאה של הקונה במקרה של אונס או נזק, וכן זכות מלאה ברווחי החפץ הנקנה. דין זה בא לידי ביטוי במשנת 'המחליף פרה בחמור וילדה' (ב"מ ח, ד) לעניין הזכות ברווחים, וכן בגמרא (כתובות עו, א) לעניין הנשיאה בעול הנזקים.

המושג של קניין 'חליפין' בעצמו מופיע במשניות קידושין בפרק הראשון, לקראת סוף משניות הקניינים:

כל הנעשה דמים באחר, כיון שזכה זה - נתחייב זה? בחליפין. כיצד? החליף שור בפרה או חמור בשור, כיון שזכה זה - נתחייב זה בחליפין.

משנה זו באה ללמד שבמעשה של קניין חליפין, זכייתו של הצד האחד בחפץ שהוא קונה מחייבת אותו להקנות לשני את החפץ החליפי, למרות שלא בוצעה בו שום פעולה, ויתכן שאפילו אינו נמצא ברשות בעליו.

⁷ תוספות (קידושין כח, א ד"ה 'כל הנעשה'; ב"מ מו, א ד"ה 'כל הנעשה') נדרשים לשאלה כלפי מי מכוונת המילה 'זה', ומציעים הבנות שונות בלשון המשנה עפ"י רב ועפ"י לוי. לשיטת רב, מפרשים תוס', שצריך להשלים בלשון המשנה 'נתחייב זה באונסי חליפין'. אך מציעים גם אפשרות שלא לגרוס את המילה 'זה' השנייה.

יש להעיר שכל פירושי התוספות הנ"ל מבוססים על ההבנה שהמשנה מדברת (גם) על קניין סודר, למרות שבסיפא של המשנה מדובר על 'החליף שור בפרה'.

ביאור משנת 'כל הנעשה דמים באחר'

ההגדרה 'כל הנעשה דמים באחר' מחייבת ביאור. בתחילה סברה הגמרא (קידושין כח, א; בבא מציעא מו, א) שכוונת המשנה לרמוז למטבע, שמשמשים בו כדמים אל מול דברים אחרים. אולם, רב יהודה הסביר שכוונת המשנה להגביל את קניין החליפין ליכל הנישום דמים. רש"י (מו, ב ד"ה 'כל הנישום') מבאר: 'דהיינו, כל המטלטלין'.⁸

דברי רב יהודה, לכאורה, מפורשים בסיפא של המשנה, שמדגימה את דין חליפין בשור ופרה וחמור. כלומר, בעלי חיים אלה הם בגדר 'כל הנעשה דמים באחר'. משום כך נזקקת הסוגיא להסביר כיצד הבין את המשנה מי שרצה להוכיח ממנה שמטבע נעשה חליפין.

ההסבר הראשון שמציעה הגמרא הוא שהסיפא באה ללמד דין חדש, שגם פירות עושים חליפין.⁹ בדין זה נחלקו רב נחמן ורב ששת, והסבר זה מתאים רק לשיטתו של רב ששת, הסובר שניתן להשתמש גם בפירות לקניין חליפין.

לשיטת רב נחמן מציעה הגמרא הסבר אחר לסיפא: לאחר שהרישא של המשנה אמרה שמטבע יכול לעשות חליפין, הסיפא באה לחדש שלעיתים גם כאשר מלכתחילה נעשה קניין דמים, הדמים הללו יכולים לקנות כמו חליפין, שבהם נקנית התמורה ללא שנעשתה בה פעולת קניין כלשהיא. לשם כך צריך לגרוס בסיפא: 'כיצד? החליף דמי שור בפרה או דמי חמור בשור'.

הגמרא מסבירה שדין זה מתקיים דווקא לשיטתו של רבי יוחנן, הסובר שמן התורה גם בקניין דמים המעות קונות (בניגוד לאמור במשנתנו), והעובדה שבקניין דמים רגיל אין החפץ נקנה במתן המעות עד שימשכנו נובעת מתקנת חכמים, שהפקיעו את קניין המעות משום שחששו שמא לאחר השלמת הקניין לא יהיה למוכר תמריץ להתאמץ בשמירת החפץ מאובדן. גזירת חכמים זו אינה מתקיימת במחליף דמי שור בפרה וכדו', משום שמציאות שכזו אינה שכיחה, וחכמים לא גזרו במציאות שאינה שכיחה.

בעקבות הסברים אלה, מסקנת הסוגיא היא שלשיטת ר"ל, הסובר שמן התורה מעות אינן קונות, ניתן להסביר את ההו"א של הגמרא רק אליבא דרב ששת. אולם, יש לשים לב שאין באמת כל הכרח שר"ל יסבור כרב ששת, אלא אם הוא סובר כשיטה הסוברת שמטבע נעשה חליפין.

להלן נביא את הדיון בפוסקים בשאלה מה ניתן ללמוד להלכה מתוך סוגיא זו.

⁸ לכאורה, הסבר זה מתאים יותר לדעת רב ששת שאינו מגביל את סוגי המטלטלין שעושים חליפין. לרב נחמן צריך לומר שלא באמת יכל הנישום דמים יכול לעשות חליפין, אלא אם כן נאמר שגם רב נחמן מודה שפירות קונים בחליפין של שווה בשווה (כשיטת ר"ת), והמשנה בקידושין עוסקת בחליפין מסוג זה, ולא בקניין סודר.

⁹ רש"י בקידושין גורס בהסבר זה שמעמידים את המשנה במחליף **בשר** שור בפרה, אך בסוגייתנו (מו, ב סד"ה 'הכי קאמר') כותב שאין לגרוס את המילה 'בשר'. תוספות מסבירים ששיטתו היא שגם בחייהם נחשבים השור והפרה כפירות ולא ככלים (גם בקידושין רש"י לא כתב במפורש אחרת, אלא שהזכיר ששור חי **יותד** דומה לכלי, כיון שמשמשים בו). תוספות חולקים על רש"י וסוברים ששור ופרה חיים נחשבים כלי וקונים בחליפין גם לשיטת רב נחמן.

'מטבע נעשה חליפין' - באיזה קניין מדובר?

כל מהלך המו"מ שפירטנו לעיל מופיעה בסוגיית הגמרא על המשנה בקידושין (כח, א-ב), שאינה מרחיבה בשאלה אם 'מטבע נעשה חליפין', אך אותו מהלך בדיוק נמצא גם בתוך סוגיית ב"מ (מו, א-ב) שבה דיון זה הינו חלק ממו"מ רחב יותר במחלוקת רב ולוי אם מטבע נעשה חליפין או לא.

לאחר שלמדנו במשנת 'הזהב' שמטבע אינו קונה את המטלטלין כשהוא בתורת 'כסף', בגמרא (מה, ב) נחלקו רב ולוי אם ניתן להשתמש במטבע לקניין חליפין: איתמר, רב ולוי, חד אמר: מטבע נעשה חליפין, וחד אמר: אין מטבע נעשה חליפין. - אמר רב פפא: מאי טעמא דמאן דאמר אין מטבע נעשה חליפין - משום דדעתיה אצורתא, וצורתא עבידא דבטלא.

בספר 'פני יהושע' (מה, ב) מסביר שישנם שני סוגים של קניין חליפין שמדובר עליהם בסוגיות הש"ס:

הוי יודע ששני מיני חליפין הן שמצינו בש"ס.

המין האחד הוא כעין קנין סודר דילפינן ליה מדברי קבלה מקרא דבועז, והיינו שאין עיקר כוונתו לקנות הסודר לגמרי, אלא שקנין זה נהגו לפנים בישראל כדי להקנות דבר הנקנה ע"י הסודר והסודר הדר למריה. וכעין שאמרו קני על מנת להקנות הוא. ובכה"ג קונין אפילו בפחות משהו פרוטה.

ונחלקו ג"כ רב ולוי לקמן אי בכלי של קונה או של מקנה כמו שיתבאר.

והמין השני היינו היכא שנתכוונו להחליף באמת, כההוא דמחליף פרה בחמור. וכיוצא בזה מצינו בדוכתי טובא, והיינו נמי כדין החליפין שבמשיכת האחד נקנה שכנגדו לחבירו בכל מקום שהוא לגמרי ונתחייב באונסין. וכבר מצאנו שהתוספות כתבו לקמן בשם רבינו תם דגם אלו החליפין דשוה בשוה דברי קבלה הם ואסמכיה אקרא דעל הגאולה זו מכירה.

אלא שחילק בהם דבכלי גמור קונין בין קנין סודר ובין חליפין דשוה בשוה, אבל בפירות אף למ"ד שאין עושין חליפין היינו כעין קנין סודר, אבל חליפין דשוה בשוה אידי ואידי עושין חליפין. חוץ ממטבע דאפילו שוה בשוה נמי לא וכ"כ ה"ה שהיא שיטת הרמב"ם כפירוש ר"ת...

אולם, הפניי חולק על ר"ת, ומסביר שחליפי שווה בשווה למעשה אינם אלא וואריאציה של קניין כסף:

אמנם כן לענ"ד הקלושה יראה דאי אפשר בשום ענין לחלוק על זה ולומר שלא יועיל חליפין דשוה בשוה בפירות דוודאי מהני, אבל לאו מטעמיה דרבינו תם שסובר דחליפין דשוה בשוה לא ידעינן אלא מדברי קבלה דבועז וכחדא נפקא בהדי קנין סודר, דא"כ לא היה שום מקום לחלק בין זה לזה בשום ענין הן לענין דבעינן נעל וכן לענין כליו של מקנה אליבא דלוי.

אלא דלדעת חליפין דשוה בשוה לא צריכי לדברי קבלה אלא קונה מדברי תורה קנין גמור. דהא קי"ל הלכתא כרבי יוחנן דמעות קונה דבר תורה, ופרש"י דילפינן מדכתיב בהקדש ונתן הכסף וקם לו. ושאר המפרשים כתבו דבלא"ה פשיטא לן כיון דכסף קונה בכל מקום. והדבר ידוע דבכל מקום

שאמרו כסף קונה אמרינן דשוה כסף ככסף, וקי"ל דאפילו שומא אין צריך. ואם כן, כשמחליף פרה בחמור נעשה הפרה שוה כסף לגבי החמור, וכיון שמשך בעל החמור את הפרה הרי הגיע שוה כסף לידו, ואם כן נקנה החמור לבעל הפרה, דקנין הכסף שנתן בכל מקום שהוא הוה קנין גמור. ונתחייב נמי באונסי הפרה, דברשותיה קאי לגמרי, כמו שהיה הדין במעות ממש לדין התורה.

הסבר זה מבוסס על שיטת ריו"ח, אך בהתאם לכך מחוייב הפנ"י להסביר מדוע לא חלה על קניין זה גזירת חכמים שמעות אינן קונות, שמא יאמר לו נשרפו חיטיך בעליה:

ונהי דבמעות ממש קמו רבנן אמילתיה ובטלוהו משום שמא יאמר נשרפו חיטיך בעליה, אפ"ה בחליפין כה"ג שהיא מדין שוה כסף לא שייך האי טעמא לבטל זה הקנין, דאם כן כ"ש שיאמר בעל החמור שמשך כבר את הפרה נשרפה הפרה שלך בעליה, וכמו שאכתוב לקמן באריכות בלשון התוספות בד"ה ש"מ מטבע כו', שזה הכרח גמור.

וממקומו נמי הוא מוכרע, דאי ס"ד דאפילו בכה"ג שייך האי טעמא, אם כן אף אם נאמר דלפינן לה מדין הקנין דדברי קבלה דבועז, אכתי הו"ל לחכמים לבטל זה הקנין כמו שבטלו קנין המעות דעדיף מיניה, וכן הקשו התוספות לקמן ותירוצם לא שייך בחליפין כה"ג. אלא על כרחך כדכתיבנא, וכמו שיבואר שם, דלא שייך הכא הטעם דנשרפו חיטיך לענין חליפין דשוה בשוה. ואם כן אוקמוה אדאורייתא שקונה מדין תורה מחמת קנין כסף.

אם כן, מחלוקת רב ולוי אינה עוסקת בקניין חליפין של 'שווה בשווה', שהחפץ הנקנה עצמו נמסר מיד ליד וקונה את תמורתו, אלא בפעולת קניין חליפין באמצעות מטבע בתורת 'סודר', ששם לא החפץ ולא תמורתו המלאה מועברים בין הצדדים בפעולת הקניין. כלומר, המטבע אינו אלא אמצעי לביטוי גמירות הדעת לקיום הקניין, ולא כהשלמת מתן התמורה. בכל אופן, יש לבאר מהו בדיוק החיסרון של מטבע לעומת כלים אחרים שבא לידי ביטוי דווקא בקניין חליפין, שבגללו אינו יכול לקנות בו.

מדוע מטבע אינו נעשה חליפין?

רש"י הסביר שהמטבע נחשב דבר שאינו מסויים. מושג זה מוזכר להלן בהמשך סוגיות קניין חליפין בתור התנאי לעשיית חליפין שלמד רב ששת, הסובר שגם פירות עושים חליפין, מהמילה 'נעל'. רש"י מסביר שדבר המסויים הינו דבר שלם. כך מסביר רב ששת להלן, שלא ניתן לעשות חליפין בפרי חצוי, כגון חצי רימון וחצי אגוז. כלומר, החפץ שבו נעשה קניין החליפין צריך להיות שלם.

כיון ששוויו של המטבע אינו מוגדר עפ"י החומר שלו מצד עצמו, אלא עפ"י ערך צורתו, שנקבעת ועשויה גם להתבטל ע"י המלכות, אומר רש"י, שהמטבע נחשב כאילו אינו שלם, משום שלא כל מרכיבי ערכו נמצאים בו, ולכן אינו דומה ל'נעל'. פירושו של רש"י מכוון להסביר שמחלוקת רב ולוי אינה תלויה במחלוקת רב נחמן ורב ששת. אולם, הרמב"ן כתב שאין זה מסביר אלא מדוע מטבע אינו נעשה

חליפין, עפ"י ההו"א של רב פפא בתחילה, אך לא את מסקנת הסוגיא להלן (מו),
(א) ורב פפא עצמו, שמטבע גם אינו נקנה בחליפין.

לכן כתב הרמב"ן טעם אחר, והוא שהמטבע נחשב דבר שאין גופו ממון, בדומה
לשטר. דבר שאין גופו ממון בעצם אינו ינעשה/נישום דמים באחר, ולכן אינו שייך
לקניין חליפין כלל. לצורך כך נדרש הרמב"ן לומר שהסברו של רב פפא הנ"ל
(ידעתיה אצורתא) המובא בראש הסוגיא, נאמר על ידו רק לאחר שחזר בו וסבר
שמטבע גם אינו נקנה בחליפין.

בכל אופן, שני טעמים אלה (של רש"י ושל הרמב"ן) מתבססים על הלימוד מ"שלף
איש נעלו של בועז, אך אינם מסבירים את טעם הדין. מעבר לכך, בחידושי הר"ן
התקשה: מדוע הבעייה שידעתיה אצורתא אינה מפריעה לכסף לפעול קניינים
אחרים כגון קידושיין וקרקעות? ותירץ:

ומיהו כי אמרי' דדעתא אצורתא ה"מ היכא שהוא מקבלו בתורת חליפין,
שכיון שהוא מקפיד בהן ורוצה אותן בעין איכא למימר דדעת' אצורתא.
אבל היכא שהוא מקבלו בתורת דמים לא אמרי' דעתא אצורתא. שאם לא
תאמר כן האיך קרקע נקנית בכסף ואשה האיך מתקדשת בו נימא בכלהו
דעתא אצורתא אלא ע"כ כדכתיבנא:

אמנם, לא מוסבר בדבריו מדוע דווקא בחליפין אדם מקפיד על ערכו של הכסף,
ושיהיה בעין. ואולי יש לומר שישנו הבדל מהותי בין קניין חליפין לקניין כסף
במקום שבו הוא קונה מן התורה. היסוד של כל הקניינים הוא היותם פעולה אשר
מבטאת או יוצרת גמירות דעת של הצדדים השונים בקיומה של העסקה שביניהם.
כאשר אדם עשה פעולת קניין שמפורשת בתורה כפעולה שקונה את החפץ שביקש
לקנות, אין שום סיבה שיהיה חיסרון בגמירות הדעת שלו. אם התורה אמרה
'שדות בכסף יקנו', אז אדם שעשה קניין כסף בטוח בתוקף הקניין שלו, אף אם
המטבע שקיבל עלול לאבד את ערכו עפ"י החלטת המלכות. אולי דווקא בקניין
חליפין, שהוא קניין שמבוסס על מנהג שנהגו אנשים לבטא את גמירות דעתם,
כלשון הפסוק ממגילת רות שיובא להלן כמקור לקניין זה, אנחנו נדרשים להקפיד
הן לפעול בצורה שמתאימה למנהג באופן מדויק, והן באופן שנהיה בטוחים שאכן
מבטא את גמירות הדעת, כפי שנראה להלן בהסברו של המאירי לקניין חליפין.

שיטת המאירי במהות קניין חליפין

בבית הבחירה למאירי (מה, ב) כתב הסבר לרעיון שמאחורי קניין חליפין, אשר
מתוכו ניתן להבין גם את מגבלותיו:

והקנאת החליפין ענינה שהקונה נותן למקנה איזה דבר שיהא עליו שם כלי,
כגון סודר או כיוצא בו, חליפין לאותו דבר שהוא קונה ממנו. וענינו, שכשם
שהוא מקנה לו דבר זה בלב שלם ובלא שום סיג, כך יהא הוא מוכר לו אותו
דבר בלא שום סיג והערמה. ומכיון שקנה המוכר אותו כלי או סודר בהגבהה
או במשיכה לפי מה שהוא, נקנה אותו דבר הנמכר לבעל הסודר, אף על פי
שלא משכו ושלא נתן דמים, ואין אחד מהם יכול לחזור בו. וכן מכיון שזכה
זה, אף על פי שהאחר לא קבל חליפיו - אם אבדו אבדו לו, וכמו שאמרו
למטה 'כיון שזכה זה נתחייב זה בחליפיו'.

על בסיס הסבר זה מבאר המאירי את מגבלות קניין חליפין. ראשית, הוא מסביר מדוע אין מטבע נעשה חליפין:

ואף על פי שהמטבע היה ראוי לכללו בדין כלי לדעתנו כמו שיתבאר, מ"מ טעם אחר מעכבו. והוא שאין דעתו סומכת בהם אלא על הצורה, וצורה עשויה ליבטל אם מחמת עצמה או מחמת פסול מלכות או מדינה, והקנין צריך שיעשה בדבר הקיים כשם שראוי להיות בלבם להיות המכר או המתנה קיימים...

לאחר מכן הוא מסביר שבשונה מקניין דמים, שיכול ליצור חוב אצל הקונה, גם אם אין לו כסף בשעת הקניין, קניין חליפין אינו חל אלא על דבר שקיים בעין: ומ"מ צריך שיהא אותו הדבר הנמכר בעין. אבל בתורת דמים - מיד שמשך הלוקח את המקח נקנין הדמים למוכר, אפילו אינם בעין ברשות לוקח. וזה שאמרו 'הזהב קונה את הכסף', שמשמעו שצריך שיהא הכסף בעין, שלשון 'קונה' משמע שהוא קונהו בכל מקום שהוא, פירושו - הזהב מחייב את הכסף. ר"ל שמשעה שמשך את הזהב נתחייב בכסף, אפילו אינו בידו: אמנם, המאירי מסייג מגבלה זו לחליפין של חפצים בלבד, אבל בשעבודים לא קיימת מגבלה גם על שיעבוד לדבר שעדיין אינו קיים:

זה שביארנו בקנין חליפין שצריך שיהא הדבר הנקנה בעין אינו אלא כשעיקר קנין זה הם חליפין גמורין. ר"ל שאדם מחליף עם חברו, מטבע במטבע למה שהיה דעת התלמוד תחלה שהמטבע נקנה בחליפין, ולענין פסק, כגון שמחליף חפץ בחפץ, כגון שור בפרה או זהב בכסף וכן כל כיוצא בדברים אלו. אבל לענין חליפין שאין באין אלא לתורת הקנאה אבל עיקר המכר הוא נעשה בדברים אחרים נקנין הדברים בחליפין אלא¹⁰ אפילו אינו בעין. שהרי אמרו בהשוכר 'מתנה שומר חנם להיות כשואל', ופירשה 'בשקנו מידו', ואף על פי שאפשר שלא תהא פרה זו גנובה. וכן אדם משעבד נכסיו בקנין בכמה דברים שאינן בעין.

דברים שבהם אין צורך בקניין חליפין ודברים שבהם קניין חליפין אינו מועיל - שיטת הרמב"ם

יש להשוות את דברי המאירי הנ"ל לדבריו של הרמב"ם בהלכות מכירה פרק ה הלכה יא-יד. בהלכות יא-יג מסביר הרמב"ם שיש דברים שחלים בדיבור ובגמירות דעת בלבד ללא צורך בקניין, אלא שאנשים נוהגים לגבות את הדיבורים הללו בפעולת קניין, על מנת לשלול אפשרות לטעון שהדברים נאמרו שלא בכוונה או ברצינות גמורה:

יש דברים הרבה שאינן צריכין קנין ואין לקניין בהם טעם, כגון המשחרר את עבדו, והמגרש אשתו, או עושה שליח, או המוסר מודעה, או המבטל

¹⁰ אולי מילה זו מיותרת.

מודעה, או המוחל לחבירו חוב או פקדון שיש לו בידו, וכל כיוצא בדברים אלו.

נהגו רוב המקומות להקנות למקצת אלו הדברים או כיוצא באלו, ואומרים וקנינו מפלוני שעשה פלוני שליח, או שמחל לפלוני חוב שיש לו אצלו, או שבטל המודעה שמסר על גט זה וכיוצא באלו, אף על פי שאינו צריך.

קנין זה שנהגו להקנות באלו הדברים אינו מועיל כלום, אלא להודיע שאינו אומר דברים אלו כמשחק ומהתל אלא שגמר בלבו ואחר כך אמר, לפיכך אם אמר בלב שלם 'אני אמרתי וגמרת' לעשות דבר זה' - אין צריך דבר אחר כלל.

לעומת זאת, בהלכה יד מונה הרמב"ם דברים שבהם אין הקניין מועיל, ולמרות שעשה מעשה קניין אין האדם מחוייב לדבריו מבחינה משפטית:

הדברים שאין בהן ממש אין הקניין מועיל בהן. כיצד? הרי שכתב בשטר 'וקנינו מפלוני שילך בסחורה עם פלוני', או 'שיחלקו השדה שביניהם', או 'שישתתפו שניהם באומנות', וכיוצא בדברים אלו כולן, הרי זה 'קנין דברים' ואינו מועיל כלום. שהרי לא הקנה לחבירו דבר מסויים וידוע, לא עיקר ולא פירות עיקר הידוע.

בפשטות, סיבה זו היא גם שעומדת ביסוד הדברים שהבאנו בשם המאירי קודם לכן, שאדם לא יוכל להקנות דבר שאינו בעין, כיון שזהו דבר שלא בא לעולם, ואין בו ממש.

דין המטבעות השונים בקניין חליפין

בחידושי הריטב"א (מה, ב) כתב שלעניין קניין חליפין, דין כל המטבעות שווה, למרות שחלקם נחשבים פרי ביחס לאחרים. זאת, בניגוד לשיטתו של רב האי גאון, שסבר שדינר זהב נעשה חליפין, כמו שכתב בשמו ר"ח והובא בתוספות.

להלן הובא בגמרא מאמר ריש לקיש בפירוש המשפט במשנה 'כל המטלטלין קונים זה את זה' - 'אפילו כיס מלא מעות בכיס מלא מעות'. רב אחא העמיד את דברי ר"ל בדינר 'אנקא' ו'אניגרא', שמוסברים בגמרא כדינר שפסלתו מלכות ואסרו להשתמש בו (אף שאנשים עדיין משתמשים בו בצינעא), או דינר שפסלוהו בני המדינה ואינם משתמשים בו (למרות שהוא מטבע כשר, וניתן להוציאו במקומות אחרים).

בפירוש ר"ח הגדיר את המטבעות הללו שנפסלו כ'מעות רעות', ונראה שרוצה להשוותם ל'מעות הרעות' שהוזכרו במשנה. משמע שחלק מהמטבעות שהוזכרו במשנה יכולים להיחשב כמטלטלין לכל דבר. אפשרות זו מתאימה לגאון שהביא ר"ח את שיטתו בסוף סוגיית 'הזהב קונה את הכסף' לעיל (מה, ב).

אם כן, מטבע יכול להפוך למטלטלין גם לעניין חליפין בהתאם למעמדו בשוק, כפי שכתבו תוספות בהסברם לשיטת רב האי גאון (אמנם, הם כתבו שהזהב בימי רב האי גאון לא היה יוצא כלל).

אולם, בעל המאור טען שדברי ר"ל אינם נכונים להלכה, כיון שקי"ל כרב נחמן, שעושים חליפין רק בכלי, וגם מטבעות שנפסלו אינם מקבלים גדר של כלי, אלא גדר של פירות.

הרמב"ן במלחמות דחה את דבריו, והוכיח שהגמרא מתייחסת לדברי ר"ל כמדוייקים מהמשנה עצמה, ואינה מתייחסת למטבע כפרי בשום שלב. והוסיף שכן דעת הרמב"ן, ר"ח ואף רב האי גאון בספר המקח (שער ג).

לשיטת הרמב"ן דירוג המטלטלין השונים לעניין קנין חליפין מתקיים בשני מישורים שונים: המישור האחד הוא יכולתו של החפץ להוות כלי לביצוע פעולת הקניין, שהוא תלוי במידת דמיונו לנעל שמוזכרת בפרשת החליפין שבמגילת רות. המישור השני הוא ערכו העצמי של החפץ, שהוא שייך למהות קניין חליפין כקניין שבו המושך את החפץ לידי מחזיק בידי את כל מרכיבי ערכו, ומתוך כך מקנה בשלימות את החפץ שנקנה תמורתו על כל מרכיבי ערכו.

האם יש הבדל בין דיני קניין סודר לדיני חליפי שווה בשווה?

בספר הישר כתב ר"ת (חלק החידושים סימן תקפא):

כל היכא דאמר' אין מטבע נעשה חליפין ופירי נמי לא עבדי חליפין - לאו חליפין גמורין נינהו, אלא כעין סודר ובתורת קנין סודר. דאי חליפין ממש נינהו, אפי' מטבע ופירי קונין בחליפין דהא תנן כל המטלטלין קונין זה את זה, דהיינו מטבע ופירי. וכל מידי דלאו כענין נעל הוא וליתיה כלי מיקרי פירות.

אולם, בתוספות להלן (מו, ב ד"ה ילרב נחמן) הגבילו את שיטת ר"ת בחליפי שווה בשווה לפירות בלבד, ולא למטבעות, והוכיחו זאת מתוך המו"מ בסוגייתנו:

ומיהו למאן דאמר אין מטבע נעשה חליפין לא מצי למימר דבשוה בשווה יועיל, דא"כ מאי פריך מכל הנעשה דמים באחר וממתני' דמטלטלין קונין זה את זה דמייתי בסמוך דמטבע נעשה חליפין? דלמא איירי שוה בשווה! ולעיל נמי, אמאי הוצרך לשנויי בפרוטטות? הא שווה בשווה הוא! דמשום טריסית היתר לא מקרי אינו שווה בשווה אלא היכא שהמקח שווה כפלים מן המעות דאז דומה לחליפין.

אלא ודאי קרא דמייתר לשווה בשווה לפירי אתי ולא למטבע.

דברי תוספות על הפסוק היתר כנראה מכוונים למה שמובא בתוספות להלן (מז, א) בשם ר"ת שדרשת הפסוק במגילת רות עושה הבחנה בין חליפין של שווה בשווה לקניין סודר:

ומפרש ר"ת: 'גאולה' - זו מכירה, ולרבי יוחנן גאולה בכסף ולר"ל במשיכה. 'תמורה' - זו חליפין של שווה בשווה, דמהני לכ"ע אפי' בפירי. 'לקיים כל דבר' - לרבות אינו שווה בשווה, למר אף במטבע ופירי, ולמר דוקא בכלי.

בסוגיית הגמרא (מז, א) מובאת דרשת הפסוק בהקשר של מחלוקת רב ולוי אם קניין חליפין נעשה בכליו של קונה או בכליו של מקנה. הגמרא מביאה ברייתא שבה נחלקו ת"ק ורבי יהודה בשאלה מיהו זה ששלף את נעלו במעשה בועז והגואל:

וזאת לפנים בישראל על הגאולה ועל התמורה לקים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו.

גאולה - זו מכירה, וכן הוא אומר לא יגאל.

תמורה - זו חליפין, וכן הוא אומר לא יחליפנו ולא ימיר אותנו, לקים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו. - מי נתן למי? - בועז נתן לגואל. רבי יהודה אומר: גואל נתן לבועז.

למעשה, רבנו תם מוסיף חוליה בדרשה, שאינה מוזכרת בגמרא במפורש, וטוען שהמושג 'חליפין' שהוזכר בברייתא כוון לחליפי שווה בשווה, שנלמדים מהמילה 'תמורה' בפסוק, ואילו המילים 'לקיים כל דבר' הן המלמדות על קניין סודר. לדבריו, משמעות הפסוק היא שלפנים בישראל נהוג שבנוסף ליגאולה, שהיא קניין דמים, ול'תמורה', שהיא חליפי שווה בשווה, נהגו 'לקיים כל דבר' בקניין סודר בכך ש'שלף איש נעלו ונתן לרעהו'. בפעולה זו נחלקו ת"ק ורבי יהודה האם הקונה הוא שנותן את הסודר למוכר, וקונה תמורתו את החפץ הנקנה, או שהמוכר הוא שנותן את הסודר לקונה, ומקנה תמורת קבלתו את החפץ הנמכר.

גדר החיוב בקניין דמים

בגמרא למדנו שבקניין דמים נוצר חוב מדוייק שהוא בהתאם למה שסיכמו ביניהם, ואין הקונה יכול לפרוע את חובו אפילו במטבע אחר שהוא יוצא יותר בהוצאה. כן כתב בחידושי הריטב"א, וכן הדין בכל מכירת סחורה:

ליישן בעינא להו. פירוש וכש"כ שאינו יכול לשנותו ממטבע למטבע, ואפי' ממטבע שאינו יוצא בעיר למטבע היוצא דאמר איך מטבע צריך לי להוליכו לעיר אחרת, מרבי.

ומכאן ראייה דבמכר סחורה אינו מורידו לשומא כלל, אלא שנותן לו מעות כמו שהתנה ומאותה מטבע שהתנה וכדין פועל. וכן בדין, דאנן סהדי שאין זה מוכר מטלטליו וסחורתו על דעת שיקבל קרקע או סובין, וכן היה אומר מורי הרב ומכאן נראה לי ראייה לדבריו.

להצגת העניין בשלימות נציין כי בדין תשלומי נזיקין דרשו חכמים את לשון התורה (שמות כא, לד) 'כסף ישיב לבעליו' - לרבות שווה כסף ככסף (בבלי ב"ק ז, א). לעומת זאת, בדין בעל חוב כתבו הראשונים שאם יש ללווה מעות, חייב לשלם את חובו בכסף (עי' תוס' ב"ק ט, א ד"ה 'רב הונא', שהוכיחו זאת מגמרא בכתובות פו, א. ושם מו, ב ד"ה ה"ג כתבו שלושה דינים בשם ר"ת - נזיקין, בע"ח ושכיר). כן כתב רבינו ירוחם (מישרים נתיב ו חלק א דף כא טור ד) בשם ר"ת והרא"ש:

כתב רבינו תם בספר הישר וכן הרא"ש: בעל חוב גובה מעות כשיש לו מעות. ואם אין לו, נותן טלטל או קרקע כמו שירצה מלוה, כי טלטל יותר טוב לו מקרקע, שאם לא ימכר כאן ימכר במקום אחר. ונותן לו בשומא טובה, שלא יטרח מלוה למכור. כלומר, דבר שיוכל לעשות מעות יותר בקרוב. וכן בכתובות.

אולם, גם בדין בע"ח, אם אין ללווה מעות, יכול לשלם את חובו באמצעות נכסיו. שונה הוא דין פועל ומוכר שכיון שירדו מתחילה על דעת מעות, מחוייבים המעסיק והקונה לטרוח בעצמם ולהשיג מעות על מנת לשלם להם, ואינם יכולים להיפטר בתשלום חפץ בשומא. דין פועל הוכיחו בתוס' מדין המשנה להלן (ק"ח, א), שאין בעה"ב יכול לומר לו 'טול מה שעשית בשכרך'. מסוגיית הגמרא בתחילת פרק חמישי בב"ק (מו, א-ב) הוכיחו תוס' שאם יש למוכר מעות, עליו להחזיר מעות גם

לקונה במקרה של מקח טעות, אך חיוב למכור בעצמו ולהחזיר מעות כתבו רק ביחס לבעה"ב המשלם לפועל.

היתר הלוואה על מעות שיש לו - האם מתיר גם ריבית?

כבר במעשה של רב עם בתו של רבי חייא (מד, ב) למדנו שלכו"ע מותר ללוות דינר בדינר כאשר יש ללווה דינר בביתו.

בגמרא (מו, א) מובאת ברייתא המלמדת שמותר לאדם לבקש מחנוני שיפרע את חובו לפועליו, כאשר הוא מבטיח לשלם לחנוני סכום גדול יותר מהסכום שהוא חייב לפועליו, בתנאי שהכסף שהוא מבטיח לחנוני כבר קיים בביתו. בתחילה סבר רבי אבא שדין זה מבוסס על כך שניתן לעשות קניין חליפין במטבע, אך בסוף הגביל זאת דווקא למטבע שאין לו צורה, שבו כן ניתן לעשות קניין חליפין. רב אשי אמר שאין צורך לומר שמדובר בקניין חליפין, אלא בקניין דמים, שאין בו איסור ריבית כאשר יש לו את המטבעות בביתו.

וכך מפרש רש"י את דברי רב אשי:

רב אשי אמר לעולם בפרוטטות - היא, כדקאמרת, מדקתני יפה דינר. ומיהו, טעמא לאו משום דנקנה בחליפין, שאפילו התנה עמו בתורת דמים - אין כאן רבית דאגר נטר ליה, שאפילו הלוואה אם יש לו בביתו - מותר לתת לו עודף, דהוה ליה הלוויני עד שיבא בני.

רש"י טוען שכאשר מקנה את התמורה באופן מיידי, גם אם המו"מ בין האנשים היה בלשון הלוואה, כיון שבפועל אין כאן שכר המתנת מעות - אין איסור ריבית גם אם מחזיר כמות גדולה יותר של כסף בתמורה לכסף שקיבל.

תוספות חולקים וסוברים שבדרך הלוואה לא הותר אלא סאה בסאה, אם הסאה כבר קיימת בביתו, למרות החשש ששוויה של הסאה יעלה בין שעת ההלוואה לפירעון בפועל. אולם, במקרה שלנו הותר לתת יותר משום שמדובר בדרך מקח ולא בדרך הלוואה. בתוספות טוענים שגם בדרך מקח כל תשלום על מעות בכמות מעות גדולה יותר עדיין נראה כריבית, ולכן מגבילים דין זה למקרה שמחזיר מטבע מסוג שונה ממה שקיבל:

נעשה כאומר לו הלוויני עד שיבא בני או עד שאמצא המפתח - וא"ת: נהי דשרי סאה בסאה בעד שיבא בני כו' - סאה בסאתים כי הכא שנותן לו טריסית יותר אסור, והוי רבית גמור!

ו"ל דהכא אינו נותן לו אותו מטבע עצמו שלקח אלא מין אחר דדמי למקח וממכר.

וה"ק כמו שמותר סאה בסאה דרך הלוואה באומר עד שיבא בני משום דסאה בסאה רבית דרבנן, ה"נ דרך מקח וממכר אפילו סאה בסאתים מותר באומר עד שיבא בני.

בחידושי הרמב"ן מסביר שהיתרון של פירושו של רב אשי, לדעתו, הוא בכך שמפרש את הברייתא כפשוטה, שהחנוני נתן מטבע גמור בשביל בעל הבית, וההיתר מבוסס על כך שבעל הבית מחזיר לו תמורתו מטבע שאין עליו צורה, שנחשב פרי. דבר זה גורם לכך שהוא נחשב כפוסק על הפירות, שאם יש לו כבר ברשותו את הפירות, אין בכך איסור ריבית:

פי' לעולם יפה דינר וטריסית קתני ולא דינר ממש, ומיהו חנוני נותן לו מעות טבועין, ולא כדאמרת אידי ואידי בפרוטטות, ואפי' הכי לא תפשוט מינה מטבע נעשה חליפין, דכיון דאית ליה, נעשה כאומר לו 'הלוני דינר עד שיבא בני או עד שאמצא מפתח ואתן לך בו מפירות שיש לי יפה דינר וטריסית'. דהא ודאי שרי, כדאמרינן בפרק 'איזהו נשך'. והאי נמי כיון שאין עליו צורה - פירא הוא, ופוסק על הפירות הוי. אבל אם היה דינרו של בעל הבית טבוע - אסור, דהא רבית קצוצה היא, ואפי' יש לו אסור. ולא אמרו יש לו מותר אלא באבק רבית שהוא מדבריהם, ואין צריך לפנים.

כלומר, הרמב"ן הולך בדרכם של תוספות, שסוברים שאסור ללוות סאה בסאתיים גם אם יש לו, ורק בדרך מקח וממכר מותר להוסיף. אולם, הוא אינו מסכים עם דבריהם שדי בכך שמדובר במטבעות מסוגים שונים להגדיר את הפעולה כמו"מ ולא הלוואה, כיון שהחלפת מעות היא לעולם בגדר הלוואה. רק אם אחד הצדדים נותן דבר שאינו נחשב מטבע, העסקה מוגדרת כמו"מ, שמותר לקצוב מחיר גבוה מערך הסחורה ללא חשש ריבית.

פירוש משנת 'כל הנעשה דמים באחר' ודין 'יש דמים שהם כחליפין'

בהסבר ההו"א של הגמרא בשלב שהבינו שהמשנה סוברת שמטבע נעשה חליפין, אומרת הגמרא שלרב ששת אפשר להסביר שהסיפא באה ללמד שגם פירות עושים חליפין.

לשם כך, לפי רבים מן הראשונים, צריך היה לגרוס בסיפא של המשנה 'החליף בשר שור בבשר פרה', אבל רש"י לא גרס כן, משום שלדעתו גם שור ופרה חיים נחשבים פירות. בתוספות חלקו עליו, וכתבו שהם נחשבים כמו כלי, כיון שהם ראויים למלאכה.

הסבר זה מתאים לשיטת רב ששת, הסובר שניתן לעשות חליפין גם בפירות, אבל לדעת רב נחמן, הסובר שלא ניתן לעשות חליפין בפירות, אלא בכלים בלבד, הגמרא נזקקת להסבר אחר לשאלה מה החידוש של הסיפא של המשנה בקידושין.¹¹ לשם כך מובא בגמרא ההסבר: 'יש דמים שהן כחליפין. כיצד? החליף דמי שור בפרה' וכו'.

לכאורה, גם הסבר זה מובא רק לצורך הסברת ההו"א של הגמרא, בשלב שבו רצתה להוכיח מן המשנה שמטבע נעשה חליפין. האם אנו מקבלים הסבר זה למשנה, או את הדין המתחדש בו ללא תלות במשנה, גם להלכה? כותב על כך הר"י (כו, ב):

וכל האי שקלא וטריא, אף על גב דלא איצטריכא ליה אלא למאי דסליק אדעתין מעיקרא דמטבע נעשה חליפין, וכבר נתברר דאין מטבע נעשה חליפין, ומתניתין כבר תריצנא כל הנישום דמים באחר, וקם ליה ההוא תירוצא, ההוא תירוצא אחרינא נמי, אף על גב דלא איצטריכנא ליה - הלכתא

¹¹ הרמב"ן מסביר שהגמרא מחפשת חידוש בסיפא של המשנה, ולדעת רב נחמן לא ניתן היה לומר שהחידוש של הסיפא הוא שבעלי חיים נחשבים כלי ולא פירות, משום שאין שום יסוד לומר שלדעת התנא היה דיון כלשהוא בשאלת הגדרת כלים ופירות.

הוא. דסבירא לן דיש דמים שהן כחליפין, ואי לאו דס"ל הכי - לא הוה מתריצנא מתניתין הכי. דהא ההוא תירוצא דפירי עבדי חליפין דלאו הלכתא הוא קא דחינן ליה ואסיקנא כי האי תירוצא בתרא, וקם ליה האי תירוצא אליבא דר"נ כרבי יוחנן דהלכתא כוותיה.

אף בעל המאור סבור שדין 'יש דמים שהם כחליפין' הוא נכון גם להלכה. אולם, הוא טוען שזהו כגם הפירוש הנכון למשנה עצמה. נבאר: בעל המאור השיג על דברי הרי"ף, שכתב שכל המו"מ בגמרא אינו אלא להסבר ההו"א, וטען שיש להוכיח כרש"י, שבעלי חיים נחשבים פרי, מהדרשה של כסף מעשר שני, שאסור לקנות בו כלים, אלא רק 'פרי מפרי וגידולי קרקע', ובקר וצאן נחשבים בכלל זה. לכן, לדעתו, הפירוש של 'יש דמים שהן כחליפין' הוא הפירוש המוכרח במשנה לדעת רב נחמן, שכן לא ניתן לעשות קניין חליפין בפרה או החמור עצמם.

הרא"ש, לעומת זאת, כתב על דברי הרי"ף: 'ולא נתבררו לי דבריו... וכיון שנפל היסוד נתרוועע כל הבנין, ולמ"ד אין מטבע נעשה חליפין לא נאמרו דברים הללו מעולם'.

אולם, למרות שהוא סובר שאין לפרש כך במשנה, גם הרא"ש כותב שלהלכה יש לפסוק דין זה, משום שהגמרא הסבירה שטעמו מבוסס על העיקרון שבמילתא דלא שכיחא לא גזרו רבנן, ואנו רואים בהמשך הסוגיא שכך סובר רב הונא ביחס לדין 'מכור לי באלו', ולכן גם במחליף דמי פרה בחמור, יש לומר שהמקח חל.¹² הרמב"ם הביא דין זה בהלכות מכירה (ה, ד), אך הגביל אותו דווקא לחוב שמחמת מכר:

אבל אם היה חוב לו עליו שלא מחמת המכר ואמר לו מכור לי מטלטלין בחוב שיש לי אצלך ורצו שניהם, לא קנה עד שיגביה, או ימשוך דבר שאין דרכו להגביה, או יקנה באחד מהדרכים שהמטלטלין נקנין בה.

כיצד ניתן לקנות באמצעות דמים שאינם אלא חוב?

הראשונים הקשו על דין 'יש דמים שהן כחליפין' מסוגיית הגמרא בקידושין (ו, ב; מז, א-ב) על מאמר רב ואביי: 'המקדש במלווה אינה מקודשת', ותירצו התוספות (מו, ב ד"ה 'יש דמים') והרמב"ן על פי הסוגיא שם בפרק ראשון, שיש להעמיד גם כאן שהקניין נעשה בהנאת מחילת המלווה.

אולם, המגיד משנה טוען שהרמב"ם מחלק באופן אחר:

נראה שהוא ז"ל מחלק בין מלוה מחוייבת מחמת מכר למלוה מחוייבת מחמת שהלווה ממש מעות בעין. וטעם לזה נ"ל, לפי שחיוב הנעשה מחמת מכר אינו מצוי ולא תקנו בו משיכה.

וא"ת: מ"מ, במה יקנה? והא הנך מעות ליתנהו בעולם! איכא למימר, דכיון דמחמת מכר ניהו ה"ל כאילו לא נתחייב לו מעולם במעות, וכאילו החליפו

¹² כל זאת, בניגוד לדברי רב האי בספר המקח, שכתב שדין זה אינו להלכה, משום שנאמר רק כתירוף להו"א של מ"ד 'מטבע נעשה חליפין'. והובאו דבריו בהג"מ בהלכות מכירה פ"ה אות ד.

פרה בשור. דכיון שמשך האחד נקנה השאר בכ"מ שהוא, אבל במעות הלואה ליכא למימר הכי.

המ"מ טוען שהרמב"ם מחלק בין חוב שמחמת מלווה, שלהוצאה ניתנה, ולכן אינו קונה, לבין חוב שמחמת מכר. אולם, ב'לחם משנה' שם התקשה בביאור המ"מ, שכן הרמב"ם להלן (ז, ד) כתב במפורש שניתן לקנות בכל חוב כדין כסף - במטלטלין קונה לעניין מי שפרע, ובקרקעות קונה קניין גמור:

מי שהיה לו חוב אצל חבירו, ואמר לו: 'מכור לי חבית של יין בחוב שיש לי אצלך' ורצה המוכר, הרי זה כמי שנתן הדמים עתה, וכל החוזר בו מקבל 'מי שפרע'. לפיכך אם מכר לו קרקע בחובו - אין אחד מהן יכול לחזור בו, ואף על פי שאין מעות המלוה מצויות בשעת המכר.

והוסיף עוד קושיות נוספות על פירוש המ"מ ברמב"ם, אשר הובילו אותו להסבר חדש ברמב"ם עצמו, ובכוונת דברי המ"מ:

וה"ל לתרץ כל הקושיות ולומר דה"ה ז"ל הוקשה לו כאן בלשון זה אבל בפ"ז ניחא ליה דהתם כיון שהיו מעות בשעת הלואה חשיב ליה כאילו היה בשעת המכר אבל כאן הוקשה לו דמעולם לא היו כאן מעות ובמה יקנה וזה אמרו והא הנך מעות ליתנהו בעולם כלומר דמעולם לא היו כאן מעות.

ותירץ, דכיון דמחמת מכר בא ה"ל כאילו החליף. כלומר, אף על פי שהפרה שמכר לו אינה בעולם, שהרי לא הצריך רבינו ז"ל שיהיה הפרה ברשותו, אלא כיון שנתחייב הדמים - באותן הדמים קנה. דהכי משמע לישנא דאמר 'דמים שהם כחליפין', וחשבינן לה כאילו עתה בעולם, והחליף פרה בשור. ומכאן למד רבינו ז"ל לכל מלוה, דאע"פ שאינה בעולם - חשבינן למעות כאילו היו עתה בעולם. ומפני כן כתב בפ"ז דמלוה קונה, דכי היכי דהיכא שנתחייב לו מעות הפרה חשבינן לפרה כאילו היא בעולם אף על גב דליתא משום המעות שנתחייב לו ממנה, ה"ה למעות שהיו בשעת ההלואה דחשבינן להו כאלו היו עתה בעולם.

ומ"ש ה"ה ז"ל אבל במעות הלואה ליכא למימר הכי, ר"ל מטעמא דהוי דבר שהוא מצוי, ולהכי ליכא אלא מי שפרע לבד. אבל אין כוונתו לומר דבמעות הלואה לא שייך לומר דהמעות איתנהו בעולם, אלא דאע"ג דאיתנהו, משום דהוי דבר שהוא מצוי - לא קני.

ומה שהצריכו בגמרא טעמא דמילתא דלא שכיחא, משום דאין כאן חילוף פרה בשור, דהפרה ליתא בעולם כדכתיבנא, אלא מחמת המלוה חשבינן לה לפרה כאילו איתא. וזה נכון בעיני ליישב דברי ה"ה ז"ל והבן.

נראה שאף המאירי התקשה ביחס בין דין זה לדין המקדש במלווה, ומתוך כך כתב המאירי (מו, ב) שגם דין ה'דמים שהן כחליפין' חל רק אם החליט על החלפת הדמים בחפץ אחר לפני שהקונה משך את החפץ הנקנה:

החליף דמי שור בפרה או דמי חמור בשור כיצד מכר לו פרה בחמשים ולא משכה לוקח ואמר לוקח שאין לו דמים אלא שיש לו שור שוה חמשים שהם דמי פרה ונתרצה המוכר בכך ומשך את השור הרי הפרה נקנית בכל מקום

שהיא ואף על פי שהשור במקום מעות ומעות אינן קונות הואיל ודבר שאינו מצוי הוא לא גזרו בו.
אולם, לדבריו, צ"ע - מה בין דין זה לדין 'חליפין ומקפיד עליהם' שנדון בגמ' להלן (מו, א)?

'מכור לי באלו' - דין דמים ואין מקפיד עליהם לקניין ולאונאה

בגמרא (מו, ב- מז, א) מחדש רב הונא שבמקרה של נתינת מעות ללא ציון סכום ('מכור לי באלו'), הקניין חל גם ללא משיכת החפץ. בתחילת הסוגיא נחלקו רבה ורב אבא אם לדעת רב הונא במקרה זה יש במקח דין אונאה במידה והתברר שהסכום שניתן לא התאים לשווי החפץ.

דברי רב הונא מוסברים בתחילת הסוגיא בכך שקניין דמים זה דומה לחליפין: 'קנה אף על גב דלא משך, דכיון דלא קפיד - קנה, דכ"י חליפין דמי'. אולם, בסוף הסוגיא שואלים אם יש ללמוד מכאן שרב הונא סובר שמטבע נעשה חליפין, ודוחים שמקרה זה אינו נחשב כחליפין, אלא זהו קניין דמים שאינו שכיח, ולכן לא גזרו עליו חכמים שהמעות לא יקנו, לשיטת ריו"ח.

את שיטת רב אבא בדין האונאה הגמרא אינה נזקקת להסביר, כנראה, משום שהסברא היא פשוטה, שכאשר אף אחד מהצדדים לא הזכיר סכום מעות, ולא הקפיד למנות את מה שנתן או מה שקיבל, ניכר שאין הקפדה על המחיר, ולכן לא שייך דין אונאה.

את שיטת רבה הגמרא מסבירה: 'ויש לו עליו אונאה - דמכור לי באלו קאמר ליה'. רש"י מבאר שהכוונה היא שלשון 'מכירה' שייכת לקניין דמים, שבו יש מוכר וקונה, ולא לקניין חליפין, שבו שני הצדדים הם שווים. מתוך דבריו נראה שבקניין חליפין לא חלים דיני אונאה, ולהלן נביא את הדיון בפוסקים בעניין זה.

הרי"ף (כח, א) הביא את דברי רב הונא בגירסת רבה בלבד, אך הרא"ש (ד, ו) כותב ששאלת האונאה בדין 'מכור לי באלו' לא הוכרעה בגמרא בין רבה לר' אבא, ולכן לא ניתן לחייב את המאנה להחזיר את האונאה:

גרס 'רבה'. ולא ברירא לן אי הלכתא כוותיה או כר' אבא. הלכך מספיקא לא מפקי' אונאה מיד המאנה.

האם יש דין אונאה בחליפין

בנימוקי יוסף (כח, א) כתב שנראה מדברי רש"י, כפי שדקדקנו לעיל, שיש אונאה בקניין חליפין רק במקום שהקפיד מראש על שווי החפץ. עם זאת, הנמו"י מציין שהרמב"ן חולק וסובר שאפילו חליפין יש להם אונאה כמכר.

בחידושי הרמב"ן (מו, א) הדברים מנוסחים באופן מעט שונה, שמבאר מעט יותר את שיטתו. דברי הרמב"ן מוסבים על שאלת הגמרא בדין 'חליפין ומקפיד עליהם':

חליפין ומקפיד עליהן מאי. אף על גב דאסיקנא דחליפין נינהו נראה לי שיש לו אונאה הואיל והקפיד עליהן, וכי אמרינן דאין אונאה לחליפין בחליפין שאינו מקפיד עליהן אבל במקפיד יש לו אונאה, וכן אני אומר במחליף כלי

בכלי וראה אותו שיש לו אונאה, ולא אמרו אין לו אלא במי שניכר שאינו מקפיד כגון מכור לי באלו אבל בכל חליפין דעלמא יש לו אונאה.

הרמב"ן כותב שסתם חליפין יש בהם אונאה, אלא אם כן ניכר שאינו מקפיד, כגון 'מכור לי באלו'. למרות שלמסקנת הסוגיא דין 'מכור לי באלו' הוא בכלל דין קניין דמים, הרמב"ן לומד ממנו עיקרון לקניין חליפין.

בדברי הריטב"א בשם הרא"ה, שהובאו גם בשטמ"ק (מו, ב) מבואר שהבסיס לכך שחליפין יש בהם אונאה הוא דברי רבא 'כל חליפין מקפד קפדי', ומסביר מדוע דווקא ב'מכור לי באלו' היתה הו"א שלא יהיה איסור אונאה:

ויש מביאין ראה מכאן שאין אונאה בחליפין, כי אולי הוא רוצה באותו חפץ ואף על פי שאינו שוה כשלו. ואין זה טעם נכון, דאטו בשופטני עסקינן דמחליפין ולא קפדי?! הא כל חליפין מקפד קפדי, כדאיתא לקמן. וכי תימא דבמכר אמר רחמנא ולא בחליפין, אם כן כל דבר שנקנה בסודר לא יהיה בו אונאה, וזה לא אמרו אדם מעולם. והכא הכי קאמר: דאף על גב דאמר לו 'באלו', דמשמע דחייטא דקטרי סבר וקביל - יש לו עליו אונאה, דהא 'מכור לי' קאמר, ועל דין מכירה ירד, ולאפוקי מאידך דאמר שאין לו עליו אונאה משום דאמר לו 'באלו'. מפי רבי. הריטב"א:

למסקנתו, במקום שלא אמר לו לשון מכירה, אלא לשון אחרת, כגון 'תן לי באלו', למרות שמדובר בקניין עם תמורה - לא יחולו דיני אונאה על מקח זה. לפי הסבר זה, לכאורה, יש לומר שגם אם יאמר לשון החלפה בלבד, מבלי שהתייחס לשווי החפצים, לא יהיה במקח זה דין אונאה.

לעומת זאת, הביא בשטמ"ק תשובה של הרי"ף, בעניין דין אונאה בחליפין, מתורגמת מערבית, שבה כתב שיש ללמוד מסוגייתנו, שאין דין אונאה בקניין חליפין:

וששאלת אם יש בחליפין אונאה אם לא. מה שנראה מן התלמוד הוא שאין בהן אונאה. וזה במה שאמרו: 'מכור לי באלו - קנה ומחזיר אונאה', ואמרו: קנה - דבחליפין קנו, ומחזיר אונאה - דמכור לי באלו קאמר. כלומר, לפי שהיה בלשון מכירה, מחוייב להיות בו אונאה, והתורה גם כן מעידה על זה באמרה: 'וכי תמכרו ממכר' וגו' - בממכר הוא דאזהר רחמנא ב'בל תונו', אבל בחליפין לא. אלא הדבר תלוי בהיותם מתרצים זה לזה, ומה שנתרצו בו וקבלו אותו על עצמן - נתקיים.

והביא השטמ"ק שכתב כן גם תלמידו, הרי"י מיגש, בתשובה:

מי שהחליף עם חברו סחורה בסחורה מבלי שישומו אותם בדמים כלל אין אחד מהם יכול לטעון על חברו טענת אונאה לפי שהעיקר בידינו חליפין אין בהן אונאה. עד כאן.

הרמב"ם בהלכות מכירה פרק יג הלכה א-ב ממשיך בדרכם של הרי"ף והרי"י מיגש, אך מחלק בין סוגים שונים של קניין חליפין לעניין איסור הונאה:

המחליף כלים בכלים או בהמה בבהמה אפילו מחט בשרין או טלה בסוס - אין לו הונאה, שזה רוצה במחט יותר מן השרין.

אבל המחליף פירות בפירות, בין ששמו אותם קודם המכירה בין ששמו אותם אחר מכירה - יש להן הונייה.¹³ הלוקח בדמים אכסרה, כגון שחפן ממעות ואמר לו 'מכור לי פרתך באלו', אף על פי שקונה בחליפין - קנה ומחזיר הונאה כמו שביארנו. והוא הדין ללוקח פירות אכסרה בסלע או בשתים, שקנה ומחזיר אונאה...

דין חליפין ומקפיד עליהם

כאמור, רב הונא חידש שבמקום שאין מקפידין על סכום הדמים, לא ביטלו חכמים את קניין הדמים, ומעות קונות כדין התורה. בעקבות דבריו, מתעוררת הגמרא לשאול מה דין קניין חליפין במקרה שבו הצדדים מקפידים על שווי החפצים המוחלפים. בעצם, הגמרא מתלבטת האם ההקפדה אינה הופכת את החפצים לסוג של מעות, שחלים עליהם דיני קניין כסף, שהמעות אינן קונות. אם כן, במקרה זה לא ייגמר הקניין עד השלמת משיכת שני החפצים, שהרי לשניהם דין 'מעות'.

רב אדא בר אהבה ניסה לפשוט דין זה מברייתא מפורשת, לכאורה, שיש לחליפין אלה דין מעות, שאינן קונים עד להשלמת משיכת התמורה. אולם, רבה דוחה את השאלה מיסודה, משום שלטענתו בכל קניין חליפין קיימת הקפדה על שווי החפץ הנמשך, ולכן מעמיד את הברייתא באופן שהיה חסרון במשיכה עצמה, שלא כללה את כל התמורה שסוכמה תמורת החפץ הנקנה:

אמר רבא: אטו חליפין בשופטני עסקינן, דלא קפדי? אלא: כל חליפין מיקפד קפדי, וקנה. והכא במאי עסקינן - דאמר ליה: חמור בפרה וטלה, ומשך את הפרה ועדיין לא משך את הטלה, דלא הוה ליה משיכה מעליא.

הרמב"ם הביא דין זה כדברי רבא בהלכות מכירה (ה, ב), והסביר את דין 'שאיין כאן משיכה גמורה'.

המגיד משנה כתב בשם הרשב"א, שיש הבדל בדין זה בין מחליף פרה וטלה בחמור, למחליף פרה וטלה בכור חיטים, שכיון שבניגוד לחמור, כור חיטים ראוי להחלק, קנה חיטים כנגד השווי היחסי של מה שמשך.

לעומת זאת, בחידושי הריטב"א (מוז, א) כתב אפשרות זו בקניין דמים בלבד, שקונה מה שמושך כנגד המעות שכבר נתן, ולא בקניין חליפין:

ושמענין מהכא שהקונה מטלטלין במקח אחד ומשך מקצתן לא קנה עד שימשוך הכל. ודמיא למאי דאמרינן בפרק הספינה (פו, ב): כור בשלשים אני מוכר לך - יכול לחזור בו אפילו בסאה אחרונה, אלא אם כן יש שנתות במדה, דהויא לה כל שנתא ושנתא כמכר באפיה נפשיה. ומיהו דוקא בשלא

¹³ השגת הראב"ד: המחליף כלים בכלים וכו'. א"א דבר זה לא ידעתי מאין לו ואולי טעה בירושלמי דפרק הזהב תמן תנינן כל הנעשה דמים באחר כיון שזכה זה כו' אמר ר"י לא שנו אלא שור בפרה וכו' הא צבור בצבור לא קנה. ונראה לו כמו שחילקו בין חמור לפרה לצבור פירות בצבור פירות לענין קנייה כד חילקו לענין אונאה. ואין זה מחוור דלענין קנייה אילו בתורת חליפין נתן לא קנה דסבירא לן פירות לא עבדי חליפין ואם לא קנה אונאה היכן היא, ואם בתורת מכר ומקפיד על דמיהן אפי' סוס בפרה קנו ומחזירין אונאה דהא מכור לי קאמר. עכ"ל.

נתן מעות, אבל משך ופרע דמים ראשון ראשון קנה, דהא ערבון שקונה כנגדו במטלטלין למי שפרע (לק' מח, ב) אלמא אילו משך קנה לגמרי. והא דשמעתין במי שלא פרע דמים, שעדיין לא משך הלה את החמור, ולא עוד אלא דכל כי האי אנן סהדי שאין דעתו של זה על חצי חמור ולהשתתף עם חבירו, ועד שיזכה בכל החמור לא גמר והקנה, ואפילו פרע דמים בעלמא לא קנה כלל. וכבר כתבנוה בפרק הספינה, מ"ר.

כיצד עושים קניין חליפין?

במסגרת הדיון אם קניין חליפין נעשה בכליו של קונה או בכליו של מקנה, מביאה הגמרא (מוז, א) ברייתא שלומדת את המקור לקניין חליפין ממעשה בועז והגואל שבמגילת רות:

וזאת לפנים בישראל על הגאולה ועל התמורה לקים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו. גאולה - זו מכירה, וכן הוא אומר לא יגאל. תמורה - זו חליפין, וכן הוא אומר לא יחליפנו ולא ימיר אותנו, לקים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו. - מי נתן למי? - בועז נתן לגואל. רבי יהודה אומר: גואל נתן לבועז.

רש"י מסביר את דרשת הברייתא, שהפסוק מתייחס לשני סוגים של קניין חליפין: המילה 'גאולה' מתייחסת לקניין סודר שבא לקיים מקח שביסודו הוא קניין דמים, והמילה 'תמורה' מתייחסת לחליפין של חפץ בחפץ אחר. לעומת זאת, בתוספות (מוז, א ד"ה 'גאולה') הביאו את דברי ר"ת, שהשלים את הדרשה המובאת בברייתא באופן שהפסוק מתייחס לשלושה סוגי קניינים: 'גאולה' - זו מכירה, ולרבי יוחנן גאולה בכסף ולר"ל במשיכה. 'תמורה' - זו חליפין של שוה בשוה, דמהני לכ"ע אפי' בפירי. 'לקיים כל דבר' - לרבות אינו שוה בשוה. למר אף במטבע ופירי ולמר דוקא בכלי.

בעניין המחלוקת בין רב ולוי בכליו של מי עושים קניין סודר, כתב הרא"ש (ד, ז): והלכתא כרב דאמר בכליו של קונה. דקם ליה רב כת"ק דסתם הוא. ולוי קם ליה כר' יהודה דיחיד הוא ועוד דמסקנא דשמעתין כרב סלקא. דאמר למקניא לאפוקי מדלוי.

אולם, המנהג הרווח בקניין חליפין הוא להשתמש בכלי שאינו של הקונה ולא של המקנה. בחידושים שיוחסו לריטב"א (מוז, א) הסביר שמנהג זה נועד למנוע מריבות במקרה שהמקנה ירצה להשאיר ברשותו את הסודר:¹⁴

¹⁴ עיי' בבלי נדרים (מח, ב), שרב נחמן אמר שהוא יקני על מנת להקנות, אך רב אשי אמר שיתכן שאם ירצה המוכר, יכול לתפוס את הסודר ולהשאירו אצלו. והרמ"א הביא בשו"ע חו"מ קצה, ד, שאין המוכר יכול לתפוס את הסודר. דלא כהגהות אשר"י שכתב: 'ואי בעי מקנה תפיס סודרא ופסיק ליה', דלא שבקינן פשיטותיה דרב נחמן מפני ספיקו של רב אשי, דהוא גופיה סבר בפ"ק דקידושין (ו, ב) שקניין חליפין הוא בגדר מתנה על מנת להחזיר (עפ"י ביאור הגר"א קצה ס"ק כא. וצ"ע על הציון בדפוסים בגוף דברי הרמ"א, שמייחס אותם להגהות אשר"י).

ומצאתי בשם רבי אפרי' ז"ל והאידנא נהוג עלמא למקני בכלי שאינו של קונה. כ' גאון דקי"ל דאי תפסי להו מקנה (לא נפיק) לא מפקינן מיניה וחזו בתראי דאתו לאנצויי תקינו להו למיקני בכלי שאינו של קונה דלא חציף איניש למיתפש כלי שאינו של קונה.

דברי הגאון הנ"ל הם כנראה הדברים שהובאו בהגהות אשר"י (על הרא"ש ד, ז) בשם רב עמרם גאון. מלבד תוספת ההסבר של טעם התקנה, מוסיף ה'מיוחס לריטב"א' הסבר כיצד מתיישב מנהג זה עם סוגייתנו, שדנה אם קונים בכליו של קונה או בכליו של מקנה, ולא הזכירה אפשרות שלישית:

וההוא טעמא דליהוי מקנה קונה אפילו בכלי שאינו של קונה איתיה, דקיי"ל דזכין לאדם שלא בפניו.

על כך הוא מוסיף, שכיון שמדובר בדין 'זכין', למעשה, ניתן לקיים את הקניין גם ללא נוכחות הקונה, ואף ללא מינוי שליחות מצד הקונה:

ואפילו אמר ליה מקנה קני ממני, דלאו שלוחו של קונה הוא - קנה. ה"ר שלמיה ז"ל ע"כ.